

ศาสนาพราหมณ์ในอาณาจักรขอม

ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้า สุภัทรดิศ ดิศกุล ทรงเรียบเรียง

(ต่อจากนิตยสารศิลปากร ปีที่ ๑๖ เล่ม ๔ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๑๕)

บทที่ ๖

การผสมระหว่างลัทธิไสวนิกายและไวษณพนิกาย

การศึกษาทางค่านประวัติศาสตร์ในอาณาจักรขอมได้แสดงให้เห็นแล้วว่ามีความพยายามที่จะผสมศาสนาต่าง ๆ เข้าด้วยกัน ทางด้านหนึ่งก็มีการผสมระหว่างศาสนาพราหมณ์ลัทธิไสวนิกายและไวษณพนิกาย และอีกด้านหนึ่งก็มีการผสมระหว่างศาสนาพราหมณ์และพุทธศาสนา ที่นี้นายกรมเลศวร ภัคตอาจารย์จะอธิบายเฉพาะการผสมระหว่างลัทธิไสวนิกายและไวษณพนิกายเท่านั้น

พวกที่นับถือศาสนาพราหมณ์ลัทธิไสวนิกายก็เคารพบูชาพระนารายณ์ด้วย และพวกที่นับถือลัทธิไวษณพนิกายก็เคารพนับถือพระอิศวรด้วยเช่นเดียวกัน ท่านผู้แต่งจารึกที่ปราสาทอันโคงที่เกาะแกร์ และปราสาทแปรรูป (พ.ศ. ๑๕๐๔) ได้แสดงให้เห็นว่ารู้จักนิกายปาณจวทรเป็นอย่างดี โดยทั่วไปสำหรับลัทธิไสวนิกายการกล่าวคำสรรเสริญพระอิศวรก็มีก่อนการสรรเสริญพระนารายณ์ และในลัทธิไวษณพนิกายการกล่าวสรรเสริญพระนารายณ์ก็มาก่อนพระอิศวร แต่ความแตกต่างเช่นนี้ก็หายไปในการขอมบางหลัก เช่นจารึกจากปราสาทโลเบ็กสโรตในมหาศักราช ๗๐๓ (พ.ศ. ๑๓๒๔) ซึ่งกล่าวถึงการสร้างเทวาลัยถวายพระอิศวรก็เริ่มต้นด้วยการสรรเสริญพระนารายณ์ว่า โอินโม ภควเต วสุทเวย นอกจากนี้จารึกซึ่งกล่าวถึงการสร้างไวษณวาศรมที่ปราสาทกอมันปีก็เริ่มต้นด้วยการสรรเสริญพระอิศวรก่อน จารึกที่ปราสาทพิมานอากาศซึ่งกล่าวถึงการสร้างเทวรูปพระนารายณ์ก็กระทำเช่นเดียวกัน ในจารึกปราสาทพิมานอากาศนี้การกล่าวสรรเสริญพระนารายณ์และพระศรี (ลักษมี) ก็มาภายหลังการกล่าวสรรเสริญพระอิศวร จารึกเหล่านี้ย่อมแสดงว่าพระอิศวรและพระนารายณ์นั้น ถือเสมือนเป็นองค์เดียวกัน

ความเอนเอียงดังกล่าวมีปรากฏอยู่ในวรรณคดีทางศาสนาของประเทศอินเดีย คัมภีร์อิทธิพรุทธนยส์หิตาแห่งปาณจวทราคมได้แสดงให้เห็นถึงเรื่องนี้ที่น่าประหลาดใจ คัมภีร์สหัสิตาเล่มนี้กล่าวว่าจะแสดงโดยพระศิวอิทธิพรุทธนยะ ผู้ได้รับวิชาความรู้มาจากพระสังกรรณะ แต่บทสวด

ซึ่งพระนารทกล่าวสรรเสริญพระอิศวร ถ้านำไปเปรียบเทียบกับคัมภีร์ในลัทธิไวษณพนิกาย ก็เหมาะสมกับพระนารายณ์ยิ่งกว่าพระอิศวร ทางลัทธิไศวนิกายเราก็มียุคคัมภีร์ซึ่งแสดงถึงการผสมเช่นนี้เช่นเดียวกัน คือคัมภีร์อิศวรศึกษาในกุ่มปุราณะซึ่งได้กล่าวว่า “ผู้แต่งเคารพบูชาพระอิศวรเช่นเดียวกับพระนารายณ์ เมื่อพระอิศวรปรากฏพระองค์ขึ้น บัลลังก์ก็พโยกถล่มลงมาจากสวรรค์ และพระอิศวรก็ประทับอยู่เหนือบัลลังก์นั้นพร้อมกับพระนารายณ์ พระนารายณ์คือวิญญาณแห่งจักรวาล ทรงเป็นชีวิตจิตใจอันสูงสุด เป็นชีวิตจิตใจที่ไม่ปรากฏตน สำหรับท่านผู้แต่ง พระนารายณ์ก็เป็นองค์เดียวกับพระอิศวร และพระผู้เป็นเจ้าของคือพระอิศวรก็ได้รับสั่งว่า ผู้ที่คิดว่าพระนารายณ์และพระอิศวรเป็นคนละองค์ ผู้นั้นย่อมไม่สามารถหลุดพ้นจากวัฏสงสาร และย่อมเวียนว่ายตายเกิดโดยไม่มีที่สิ้นสุด แต่ผู้ที่เห็นว่าพระนารายณ์ผู้ไม่ปรากฏองค์และพระอิศวรผู้เป็นเทพเจ้าอันสูงสุดเป็นองค์เดียวกัน ผู้นั้นจะไม่เวียนว่ายตายเกิดอีกต่อไป ทั้งนี้จึงสมควรยึดถือว่าพระนารายณ์ก็คือพระอิศวร และเคารพบูชาพระองค์เช่นเดียวกัน”

คัมภีร์หริวงค์ก็มีบทความอยู่บทหนึ่งซึ่งให้ความรู้เช่นเดียวกัน ในขณะที่พระอิศวรกับพระนารายณ์กำลังทรงต่อสู้กัน แม่พระธรณีซึ่งได้รับความเจ็บปวดก็ได้อ้อนวอนขอให้พระพรหมทรงระงับการต่อสู้เสีย พระพรหมจึงรับสั่งกับพระรุทระ (อิศวร) ว่าคู่ต่อสู้ของพระองค์นั้นก็ใช้องค์เดียวกันนั่นเอง และด้วยเหตุนี้การสู้รบจึงเป็นสิ่งที่ไม่พึงกระทำ พระอิศวรจึงทรงบำเพ็ญโยคะและทรงมองเห็นความจริงข้อนี้ จึงได้เลิกการสู้รบ ทั้งพระนารายณ์และพระอิศวรต่างก็เข้าสวมกอดกันด้วยความยินดี พระพรหมเมื่อได้ทอดพระเนตรเห็นเหตุการณ์เช่นนั้นจึงได้รับสั่งกับพราหมณ์มารกัธเตยยะซึ่งกำลังนั่งอยู่ใกล้ ๆ ว่า “โอพราหมณ์ บณูเขามันทร ในแม่น้ำสินธุ ฉันได้ฝันเห็นพระภาวะและเกศวะ พระหระและอจุยตะในเวลากลางคืน พระหริ (นารายณ์) ภายใต้อลักษณะของพระหระ (อิศวร) และพระหระภายใต้อลักษณะของพระหริ พระหระทรงเครื่องแต่งองค์สีทอง พระหัตถ์ทรงถือสังข์ จักร และคธา พระหริทรงหนังสือ พระหัตถ์ทรงถือตรีศูลและหอก พระหระทรงครุฑ และพระหริทรงโค” พราหมณ์มารกัธเตยยะจึงได้กล่าวถึงการเป็นหน่วยเดียวกันของพระอิศวรและพระนารายณ์ หลังจากนั้นข้อความในบทนั้นก็กล่าวสรรเสริญพระหริหระ

ด้วยเหตุนี้เราจึงอาจสรุปได้ว่าความพยายามที่จะรวมกันนั้นมีอยู่ทั้งในลัทธิไศวนิกายและไวษณพนิกาย ในบทที่ ๑๘๖ ของคัมภีร์หริวงค์ยังกล่าวถึงเหตุการณ์ภายหลังการรบแพ้ของพระเจ้ากรุงพาน โดยพระอิศวรได้รับสั่งกับพระกฤษณะว่า “ดูราพระกฤษณะผู้คอยระแวดระวัง ผู้เป็นเทพเจ้าอันสูงสุด ข้าพเจ้าทราบว่าคุณองค์ทรงเป็นผู้รบชนะมฤและโกฏฐะ พระองค์ทรงเป็นเทพเจ้าผู้คงอยู่ตลอดกาล เป็นจุดมุ่งหมายของสิ่งที่มีชีวิตทั้งหลาย โลกนี้ได้ออกมาจากพระองค์

พระองค์ทรงเป็นผู้ชนะในสามโลก ทั้งในบรรดาเทวา อสูร และมนุษย์ ขอพระองค์จงทรงหยุดยั้งจักรอันศักดิ์สิทธิ์ที่พระองค์ได้ทรงเงอซันนี้เสีย จักรนี้ไม่มีผู้ใดสามารถต้านทานได้ ไม่มีผู้ใดสามารถทำลายได้ เป็นที่เกรงกลัวของบรรดาศักดิ์ในการสู้รบ โอพระองค์ผู้ทรงประหารเกศิน ข้าพเจ้าได้เคยให้พรแก่พระเจ้ากรุงพาดเองคั้น ขออย่าให้คำกล่าวของข้าพเจ้าไร้ผล ข้าพเจ้าขออ้อนวอนต่อพระองค์” พระกฤษณะผู้มีพระหทัยเอนอ่อน จึงได้กล่าวตอบว่า “พระผู้เป็นเจ้า ข้าพเจ้ายอมให้พระเจ้ากรุงพาดเองคั้นคงมีชีวิตอยู่ต่อไป ข้าพเจ้ายอมยั้งจักรของข้าพเจ้า พระองค์ทรงเหมาะสมที่จะได้รับความเคารพนับถือทั้งจากเทวาและอสูร ข้าพเจ้าขอนอบน้อมแก่พระองค์.....” เกี่ยวกับวาจาของพระกฤษณะนี้ คัมภีร์วิษณุปุราณะได้กล่าวเพิ่มเติมว่า “ความคุ้มครองที่พระองค์ได้ประทานแก่พระเจ้ากรุงพาด ข้าพเจ้าก็ได้ให้เช่นเดียวกัน ข้าแต่พระสังกร พระองค์จะทรงเห็นว่าพระองค์มิได้ทรงแตกต่างไปจากข้าพเจ้า สิ่งซึ่งข้าพเจ้าเป็น พระองค์ก็ทรงเป็นเช่นเดียวกัน ข้าพเจ้าเป็นโลกซึ่งเป็นที่อยู่ของทั้งเทวา อสูร และมนุษย์ ผู้ที่มองเห็นความแตกต่างระหว่างพระองค์กับข้าพเจ้าก็คือผู้ที่วิญญานอันมีคมนไปด้วยอวิชา”

สำหรับในอาณาจักรขอม แม้ผู้ที่นับถือศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายจะถือว่าพระนารายณ์และพระพรหมอยู่ต่ำกว่าพระอิศวร เพราะยึดถือว่าพระผู้เป็นเจ้าอีก ๒ องค์ในตรีมูรติออกมาจากพระอิศวร และในลัทธิไวษณพนิกายก็ยึดถือว่าพระอิศวรและพระพรหมออกมาจากพระนารายณ์ แต่จารึกที่ปราสาทแปรรูปใน พ.ศ. ๑๕๐๔ แม้จะยึดถือว่าพระอิศวรทรงเป็นเทพองค์แรกที่ยังสรรเสริญพระนารายณ์ว่าเป็นเทพองค์สูงสุดเช่นเดียวกัน อย่างไรก็ดีในจารึกขอมก็มีได้กล่าวสรรเสริญตรีมูรติเสมอไป จารึกบางหลักก็กล่าวสรรเสริญแต่เพียงพระอิศวรหรือพระนารายณ์ บางหลักก็กล่าวว่าพระอิศวรและพระนารายณ์ทรงเป็นลักษณะ ๒ ลักษณะของพระผู้เป็นเจ้าองค์เดียวกัน แม้จารึกที่ปราสาทแปรรูปจะเป็นจารึกพิเศษเพราะกล่าวว่าทั้งพระอิศวรและพระนารายณ์ต่างก็เป็นเทพเจ้าองค์สูงสุดทั้งคู่ แต่จารึกที่มาสักคือปราสาทรอมควลซึ่งกล่าวสรรเสริญพระอิศวรในบทแรก และพระนารายณ์ตรีวิกรมในบทที่ ๓ ก็กล่าวสรรเสริญพระอิศวรในบทที่ ๒ ทั้งนี้เพื่อย้ำว่า เทพเจ้าทั้งสองต่างก็เป็นองค์เดียวกัน จารึกที่ปราสาทตาแก้วในรัชกาลของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ (พ.ศ. ๑๕๔๕-๑๕๕๓) กล่าวสรรเสริญพระอิศวรในคาถาบทแรก และต่อมาก็กล่าวสรรเสริญพระนารายณ์ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงการผสมกันในความเชื่อถือของท่านพระมหाराชครูโยคีศวรบดินทิต จารึกที่ปราสาทสังชะซึ่งสลักในรัชกาลของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ เช่นเดียวกันก็กล่าวสรรเสริญตามลำดับดังต่อไปนี้คือ พระศิวปรมาत्मัน พระศกิตินันประเสริฐ พระศิวอัญมูรติ (พระอิศวร ๘ ปาง) พระมาฆะผู้ยกแผ่นดิน พระพรหม และพระอิหระ

ถามทฤษฎีแล้ว พระผู้เป็นเจ้าของทั้ง ๓ องค์ในตรีมูรติย่อมเสมอเหมือนกัน เพราะต่างก็ออกมาจากแหล่งอันเดียวกันคือพระผู้เป็นเจ้าขององค์สูงสุด กัมภีร์หวิงส์ได้กล่าวว่า “ผู้ที่ประสูติพระนารายณ์ก็คือพระรุทระ ผู้ที่เป็นพระรุทระก็คือพระพรหม พระผู้เป็นเจ้าของทั้งสามองค์คือพระนารายณ์ พระรุทระ และพระพรหม ต่างก็เป็นองค์เดียวกัน” ท่านกาลิทาสวัตันถ์ก็ยังได้กล่าวไว้ในหนังสือเรื่องกุมารสมภพว่า “พระผู้เป็นเจ้าของทั้งสามองค์ต่างก็ออกมาจากแหล่งอันเดียวกัน เหตุนี้ จะสำคัญไฉนที่ว่าองค์หนึ่งสำคัญกว่าอีกสององค์”

อย่างไรก็ตามความเป็นจริงแล้ว ก็ยังมีการเรียงลำดับความสูงต่ำอยู่ด้วยเหตุว่า เทพเจ้าองค์สูงสุดนั้นบางครั้งก็เป็นพระอิศวร บางครั้งก็เป็นพระนารายณ์ บางครั้งก็เป็นพระพรหม ด้วยเหตุนี้จารึกที่ปราสาทโศคัมบังจึงได้กล่าวสรรเสริญพระปรมาत्मันในคาถาบทแรก โดยกล่าวว่า “ในพระองค์มีการรวมอยู่โดยไม่แบ่งแยก คือ (พระพรหม) ผู้เกิดจากดอกบัว (พระนารายณ์) ผู้มีพระเนตรทั้งดอกบัว และ (พระอิศวร) ผู้ทรงมุ่นเกศาเป็นชฎา” แต่หลังจากนั้นก็ได้อีกว่า สรรเสริญพระอิศวรอีก ๓ บท แล้วจึงสรรเสริญพระนารายณ์และพระพรหม ด้วยเหตุนี้จึงอาจถือได้ว่า ณ ที่นั้นพระนารายณ์และพระพรหมต่ำกว่าพระอิศวร ลักษณะเช่นนี้ก็มีอยู่เช่นเดียวกันในการสร้างเทวาลัยอุทิศถวายแก่ตรีมูรติและในการสร้างเทวรูปตรีมูรติ ตามคตินิยมในลัทธิไศวนิกายนั้น พระอิศวรเสด็จออกมาจากพระหทัยของพระอิศวรองค์สูงสุด ในขณะที่พระพรหมและพระนารายณ์เสด็จออกมาจาก ๒ ข้าง กัมภีร์ศิวปุราณะได้กล่าวว่า “พระผู้เป็นเจ้าของทั้งสามองค์คือพระพรหม พระนารายณ์ และพระมเหศ ต่างก็ออกมาจากพระองค์ของพระอิศวร พระมเหศทรงเป็นองค์ของพระอิศวรทั้งหมด พระองค์ก็คือพระอิศวรอีกองค์หนึ่งนั่นเอง” ตรงกันข้าม จารึกของพระเจ้าราเชนทรวรมันที่ปราสาทแม่บุญชะวันออกได้กล่าวว่าพระอิศวร พระนารายณ์ และพระพรหม ได้ถูกสร้างขึ้นในขณะเดียวกับพระเคารี (อุมา) และศิวลึงค์ทั้งแปด (สัญลักษณ์ของพระอิศวร ๘ ปาง) ล้อมรอบศิวลึงค์องค์กลางซึ่งหมายถึงพระอิศวรองค์สูงสุดผู้มีได้แสดงพระองค์ออกมา

เนื่องจากพระพรหมไม่มีผู้นับถือพระองค์เป็นเอกเทศโดยเฉพาะ ด้วยเหตุนี้พระอิศวรและพระนารายณ์จึงกลายเป็นศูนย์กลางของลัทธิไศวนิกายและไวษณพนิกาย และมีความพยายามที่จะรวมพระผู้เป็นเจ้าของทั้งสององค์เข้าด้วยกันด้วยวิธีต่าง ๆ พระหริทระก็คือเทพเจ้าผสมที่รวมพระอิศวรและพระนารายณ์เข้าเป็นองค์เดียวกัน แต่ต้นเดิมของการรวมกันนี้ก็มักคติไปไกลมาก นายโคปีนาถ เรอ (T.A. Gopinatha Rao) ได้เขียนไว้ว่า “พระอุมา นางทุรกา หรือพระเทวีก็ถือว่าเป็นเพศหญิงของพระนารายณ์ มีการถือว่าพระนารายณ์ทรงเป็น ปุรงฤติ-คฤทว และดังนั้นเราจึงเห็นพระเทวีเข้าแทนที่พระนารายณ์ในรูปอภรรยานารีศวรของพระอิศวร” ตามความเป็นจริงพระเทวีก็ทรงมีพระนามว่า ไวษณวี ศกติ หรือวิษณุ-มายา อยู่แล้ว นางเป็นองค์เดียวกับโยค-

นิทรา และโยคนิทราก็เป็นองค์เดียวกับนาง ความคิดเช่นนี้ทำให้มีรูปสลักพระนารายณ์บรรทมสินธุ์ ตรงข้ามกับรูปมหินาสุรมรรทนีหรือพระอุมาทรงปราบมหินาสุรที่มวารตีปุรัมหรือมหาพิรัมทางทิศ ตะวันออกเฉียงใต้ของประเทศอินเดีย ในคัมภีร์เทวีมหาทศมยมีสูตร ๒ ทน คือมธุและโกฏฐะ ใ้ได้ออกมาจากพระกรรณของพระนารายณ์ในขณะที่พระองค์บรรทมหลับอยู่ระหว่างกัลป์ พระ พรหมซึ่งปรากฏพระองค์บนคอกบัวที่ผุดออกมาจากพระอุทรของพระนารายณ์ จึงทรงวอนขอต่อ นางโยคนิทราซึ่งกำลังพักอยู่บนพระเนตรของพระนารายณ์ นางโยคนิทราได้ยอมต่อก้าวอนขอนี้และ ปลดปล่อยให้พระนารายณ์ตื่นบรรทม พระองค์จึงทรงประหารอสูรทั้งสองคนนั้นเสีย ในขณะที่นาง โยคนิทรา ก็กลายเป็นรูปนางทศกาเพื่อประหารมหินาสุร คัมภีร์ลิงคปุราณะได้กล่าวไว้เพื่อการสร้าง จักรวาล พระอิศวรได้ทรงวางเชื้อ (พีช และ เวตสุ) ลงไปในโยนีคือพระนารายณ์ โยนีหรือ ปุรกฤติ นี้ก็คือพระนารายณ์บรรทมสินธุ์ ซึ่งเป็นสิ่งยุ่งเหยิงชั้นเบื้องต้น ด้วยเหตุนี้จึงไม่ควรเชื่อตามจารึก ที่ปราสาทคอรันไรรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ที่ว่าการผสมพระหริหระเข้ากับพระอรรณาวรี- ศวรหรือพระอิศวรครั้งหญิงครึ่งชายนั้นเป็นแค่เพียงการกล่าวสรรเสริญเท่านั้น กวีได้กล่าวสรรเสริญ พระนารายณ์ว่า “ ทรงคล้ายคลึงกับพระอิศวร (ศิวเณ สทฤศม)” โดยกล่าวว่า “ องค์ของพระ นารายณ์ได้เข้าผสมกับองค์ของพระอิศวรตุจดังร่างของอัมพิกา(อรุเณทุธาวิวปุษา ปุราปามพิกา- กม อิว ยตุย ศวีรม โอกุยม)”

ต่อจากนี้จะขอกล่าวถึงทางค่านลักษณะรูปภาพบ้าง นายโคบีนาถ เราได้กล่าวว่า “นาง ทศกาชายาของพระอิศวรได้ทรงถือสังข์และจักรซึ่งเป็นอาวุธของพระนารายณ์” จารึกขอมก็ได้ กล่าวไว้ว่าสังข์และจักรนั้นเป็นอาวุธของพระเทวีและพระอุมา และลักษณะรูปภาพก็ได้แสดงให้เห็น ว่านางได้ทรงถืออาวุธของพระนารายณ์ในลักษณะเดียวกัน คือจักรในหัตถ์ขวาบน สังข์ในหัตถ์ ซ้ายบน คราในหัตถ์ซ้ายล่าง และธณีในหัตถ์ขวาล่าง ลักษณะเช่นนี้มิปรากฏอยู่ในประติมา- กรรมสัมฤทธิ์รุ่นหลังที่สุดและยังคงอยู่สมบูรณ์ที่สุด แต่ความเอนเอียงเช่นนี้ก็ ได้มีมาแล้วตั้งแต่ สมัยก่อนสร้างเมืองพระนคร เช่นเทวรูปศิลาพระอุมารูปหนึ่ง (รูปที่ ๖) ก็ทรงถือสังข์ จักร และ ครา อยู่ในลักษณะที่กล่าวมาแล้ว ที่พิพิธภัณฑสถานกรุงไซ่ง่อนมีเทวรูปมหินาสุรมรรทนีซึ่งถือจักร ในหัตถ์ขวาบน ธณีในหัตถ์ขวาล่าง และคราในหัตถ์ซ้ายล่าง หัตถ์ซ้ายบนซึ่งหักหายไปเสียแล้ว แต่เดิมก็ถือสังข์อยู่ อย่างไรก็ตามก็เทวรูปซึ่งนายมัลเลอเวต์ (M.L. Malleret) ได้ตีพิมพ์ในหนังสือ เรื่องโบราณคดีแห่งลุ่มแม่น้ำโขง (L'Archéologie du Delta du Mékong) เล่มที่ ๑ รูปที่ ๖๖ ก็ถือ ธณีอยู่ในหัตถ์ซ้ายล่างและคราในหัตถ์ขวาล่าง หัตถ์ซ้ายบนถือสังข์ หัตถ์ขวาบนได้หักหายไปเสีย แล้ว แต่ในชั้นเดิมก็ถือจักรอยู่ ณที่นี้เราจึงมีรูปมหินาสุรมรรทนีที่เกี่ยวข้องกับพระมาธวะในบรรดา

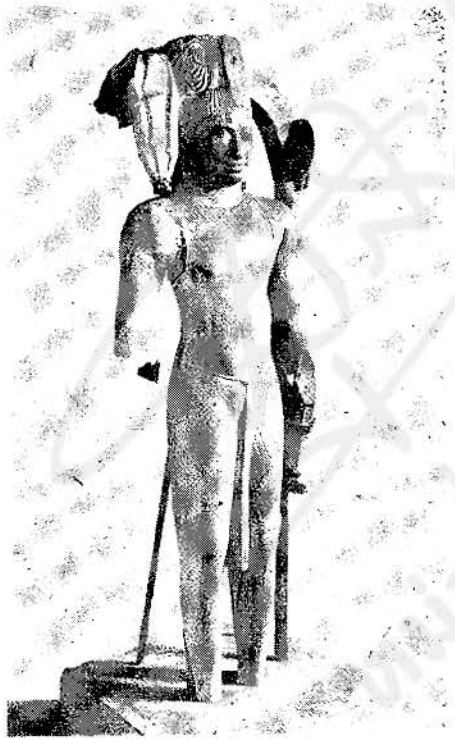
ประติมากรรมเหล่านี้ย่อมไม่มีการได้รับอิทธิพลจากลักษณะรูปภาพของพระนารายณ์ตั้งที่ศาสตราจารย์คูปองต์ได้เคยกล่าวไว้ แต่เป็นการผสมกันระหว่างลัทธิไศวนิกายและไวษณพนิกายมากกว่า คำว่า “การได้รับอิทธิพล” นั้นเป็นแต่เพียงการมองอย่างผิวเผินเท่านั้น

การผสมกันระหว่างลัทธิไศวนิกายและไวษณพนิกายได้มีผลแก่ลักษณะรูปภาพของพระคเณศด้วย เราได้ทราบแล้วว่ามีการเปรียบเทียบพระคเณศกับพระกฤษณะว่าเป็นองค์เดียวกัน และก็มีกรกล่าวเปรียบเทียบระหว่างพระกฤษณะและพระขันธกุมารด้วย สำหรับเทวรูปพระพาลกฤษณะก็มีเทวรูปพระพาลคเณศเป็นของคู่กัน ทั้งพระกฤษณะและพระขันธกุมารต่างก็เป็นเทวคาหนุ่มทั้งคู่ เหตุนี้การปะปนกันจึงเป็นของง่าย ในจารึกขอมก็มีกรกล่าวถึงพระวิษณุวินายกด้วย

ในที่สุดประติมากรรมนูนต่ำรูปพระลักษมีซึ่งประดับภายในเทวาลัยหลังเหนือที่ปราสาทกระวัน ก็ทรงถือจักรของพระนารายณ์และตรีศูลของพระอิศวร ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ลักษณะเช่นนี้ก็มักเป็นลักษณะผสมของพระลักษมีอีกนั่นเอง

จารึกและลักษณะรูปภาพของ ขอม แสดงว่าเทวรูปพระหริหระ หรือสังกรนารายณ์เป็นที่นิยมอย่างยิ่งในสมัยก่อนสร้างเมืองพระนคร ในสมัยเมืองพระนครการเคารพบูชาพระหริหระยังคงมีอยู่อีก แต่ความแพร่หลายก็ลดหย่อนลงไป จารึกที่ปราสาทบากองในรัชกาลของพระเจ้าอินทรวรมันที่ ๑ (พ.ศ. ๑๔๒๐-๑๔๓๒) ได้กล่าวถึงการสร้างเทวรูปพระอีสานและพระสารังกินในองค์เดียวกัน (*อินนุทนุไวโร อีสานสารังกินิณะ*) ได้ค้นพบเทวรูปองค์นี้ที่ปราสาทบากองและศาสตราจารย์บวสเซอร์สียักได้เคยศึกษาไว้แล้วในบทความเรื่อง “พระหริหระที่ปราสาทบากอง” ในวารสารของสำนักฝรั่งเศสแห่งปลายบูรพทิศเล่มที่ ๔๖ จารึกที่ปราสาทพนมเคยหรือปุรันทรบรรพตในรัชกาลของพระเจ้ายโสวรมันที่ ๑ (พ.ศ. ๑๔๓๒-๑๔๔๓) ได้กล่าวถึงเทวาลัยของพระหริหระ จารึกที่ปราสาทกอมมุสในรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๕ (พ.ศ. ๑๕๑๑-๑๕๔๔) ได้กล่าวว่าท่านพราหมณ์ทิวากรภักฎ์ซึ่งมาจากเมืองมกูราในประเทศอินเดีย ได้สร้างเทวรูปพระหริหระ (พระวิษณุมหেশวร) จารึกสตกก็ออกมกล่าวว่าในรัชกาลของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ (พ.ศ. ๑๕๔๕-๑๕๙๓) พราหมณ์ทิวาจารย์ได้สร้างเทวรูปพระหริหระขึ้นที่ภักฎ์ภูณะ ในรัชกาลของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ (พ.ศ. ๑๖๕๖-?) เทวรูปพระสังกรนารายณ์ก็ได้สร้างขึ้นที่วัฎฎหรือลิงคบรรพต นอกจากนี้ในจารึกขอมยังได้ค้นพบคำกล่าวสรรเสริญพระหริหระด้วย ได้กล่าวมาแล้วถึงจารึกที่บาสักในรัชกาลของพระเจ้าราเชนทรวรมัน (พ.ศ. ๑๔๘๗-๑๕๑๑) และที่ปราสาทสังชะในรัชกาลของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ จารึกที่ปราสาทปักษีจำกรงในรัชกาลของพระเจ้าราเชนทรวรมันก็ได้กล่าวสรรเสริญพระหริหระอีก บางครั้งพระราชาก็ถูกยึดถือว่าเป็นอวตารทั้งของพระอิศวรและพระนารายณ์

สำหรับเทวรูปพระหริหระนั้นพระอิศวรและพระนารายณ์ทรงรวมเป็นองค์เดียวกัน เช่นเดียวกับพระอิศวรและพระอุมาในรูปอรรณหารีศวร คือซีกขวาเป็นพระอิศวร และซีกซ้ายเป็นพระนารายณ์ (แทนรูปพระอุมาในอรรณหารีศวร) พระอิศวรและพระนารายณ์ทรงมีศิวาภรณ์แตกต่างกัน คือพระอิศวรทรงมุ่นมวยผมเป็นชฎา และพระนารายณ์ทรงสวมหมวกทรงกระบอก (กิริฎะ) สำหรับเศียรครึ่งหนึ่งของพระอิศวรนั้น ทรงมีพระเนตรที่สามอยู่ครึ่งหนึ่งบนพระนลาฏและทักจันทร์เป็นปี่นอยู่เหนือชฎามงกุฎ บนเทวรูปพระหริหระบางองค์ พระเนตรที่สามบนพระนลาฏก็อาจมีอยู่เต็มดวง จันทรเสี้ยวที่ทักเป็นปี่นอาจมีอยู่เต็มหรือแบ่งออกเป็น ๒ ซีก บนเทวรูปพระหริหระรูปแรกที่พนมตาซึ่งเป็นเทวรูปที่เก่าที่สุดที่ค้นพบในอาณาจักรขอม (รูปที่ ๓๒) พระอิศวร

รูปที่ ๓๒
พระหริหระจากพนมตา
ศิลปสมัยพนมตา

และพระนารายณ์ก็ทรงเครื่องทรงแตกต่างกัน คือพระอิศวรทรงหนั่งเสื่อมีหัวเสื่อห้อยอยู่ข้างหน้า มีเท้าและหางเสื่ออยู่ด้านข้างและด้านหลัง ในขณะที่พระนารายณ์ทรงผ้าโจงกระเบนสั้นมีริ้วแผ่ออกมาจากหัวสายรัดองค์ ความแตกต่างเช่นนี้ในสมัยต่อมาได้หายไป อาวุธของพระอิศวรและพระนารายณ์ก็แตกต่างกันด้วย อย่างไรก็ตามก็ตีน่าเสียดายที่ว่าในประติมากรรมสมัยก่อนสร้างเมืองพระนครอาวุธเหล่านี้คงมีเหลืออยู่น้อย แต่ถ้าจะสันนิษฐานจากที่เราได้ค้นพบ เทวรูปพระหริหระเหล่านี้ก็มีลักษณะแตกต่างกันบ้าง เช่นพระหริหระองค์แรกที่พนมตาทรงถือตรีศูลอยู่ในหัตถ์ขวาล่างและจักรในหัตถ์ซ้ายบน แต่เทวรูปพระหริหระองค์ที่ ๒ ที่พนมตาก็ทรงถือลูกประคำ (อักษมาลา) ในพระหัตถ์ขวาล่างและกธาในหัตถ์ซ้ายล่าง พระองค์คงจะทรงถือตรีศูลอยู่ในพระหัตถ์ขวาบน สำหรับพระหริหระที่สมโบร์ไพรงุก ศาสตราจารย์คุปองต์ก็ได้เขียนไว้ว่า

“สำหรับอาวุธที่ทรงถือนั้นก็คงเหลือแต่จักรของพระนารายณ์ทางด้านซ้าย พระกรขวาบนได้แตกหักออก แต่เราก็อาจสันนิษฐานได้ว่าคงถือลูกประคำยิ่งกว่าตรีศูล ทั้งนี้เพราะเหตุว่าไม่มีร่องรอยปรากฏอยู่เหนือวงโค้งรอบองค์ที่ยังคงเหลืออยู่ก็เลย หัตถ์ล่างทั้งสองหัตถ์คงถือสิ่งที่ถือออกได้..... หัตถ์ขวาล่างคงถือตรีศูลที่หลุดด้วยโลหะ และหัตถ์ซ้ายล่างคงถือกธาที่หลุดด้วยโลหะเช่นเดียวกัน”

ต่อมาจึงมีลักษณะรูปร่างของพระหริหระที่นิยมต่อกันลงมาเป็นเวลานาน เช่นเทวรูปพระหริหระองค์แรกจากปราสาทกระพังพง พระองค์ทรงถือตรีศูลในหัตถ์ขวาบนและสังข์ในหัตถ์ซ้ายบน แม้ว่าอาวุธในหัตถ์อีก ๒ ข้างจะไม่คงเหลืออยู่ แต่เราก็อาจสันนิษฐานได้จากเทวรูปพระหริหระองค์ที่ ๒ ซึ่งค้นพบ ณ สถานที่แห่งเดียวกัน (รูปที่ ๓๓) องค์หลังนี้ทรงถือตรีศูลในหัตถ์ขวาบน สังข์ในหัตถ์ซ้ายบน ครุฑในหัตถ์ซ้ายล่าง และธรรณีในหัตถ์ขวาล่าง กล่าวอีกนัยหนึ่งอาวุธทั้งหมดก็เป็นของพระนารายณ์ ยกเว้นอาวุธชนิดแรกคือตรีศูลซึ่งเป็นของพระอิศวร ณ ที่นี้ตรีศูลได้เข้าแทนที่จักรอันเป็นอาวุธสำคัญของพระนารายณ์

ลักษณะเช่นนี้ก็มีปรากฏอยู่ในเทวรูปพระหริหระที่ปราสาทบากองซึ่งเราได้กล่าวถึงมาแล้วด้วย ศิราภรณ์ของพระองค์ทางด้านซ้ายประกอบด้วยมงกุฎรูปร่างคล้ายเจดีย์ซึ่งเป็นลักษณะของพระนารายณ์ เป็นลักษณะการสร้างสรรค์ของศิลปะขอมแบบพระโค และทางด้านขวาก็เป็นชฎามงกุฎซึ่งประกอบด้วยเศศาลักเป็นวงโค้งเล็ก ๆ เรียงซ้อนกันขึ้นไปและมีลักษณะรอบนอกเหมือนกับมงกุฎรูปร่างคล้ายเจดีย์อีก ส่วนล่างของชฎามงกุฎนี้ประดับด้วยจันทร์เสี้ยวครึ่งซีกทำเป็นปิ่น สำหรับมงกุฎรูปคล้ายเจดีย์นี้ (รูปที่ ๑๖, ๑๘) น่าสังเกตว่าในศิลปะขอมแบบพระโคซึ่งตรงกับรัชกาลของพระเจ้าอินทรวรมันที่ ๑ มงกุฎรูปร่างแบบนี้ได้เข้าแทนที่หมวกทรงกระบอกของพระนารายณ์ที่เคยมีมาแต่ก่อน มงกุฎแบบนี้ได้แพร่หลายอยู่เป็นเวลาประมาณ ๑๐๐ ปี และหลังจากนั้นก็ยังมีมงกุฎรูปกรวยเข้ามาแทนที่ (รูปที่ ๒๑, ๒๒)

รูปที่ ๓๓

พระหริหระจากปราสาทกระพังพง
ศิลปะขอมสมัยยุคเลน

เกี่ยวกับเทวรูปพระหริหระที่ปราสาทบากอง ศาสตราจารย์บวสเชอเลียได้เขียนไว้ว่า “ประติมากรรมบางรูปในพุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๗ ซึ่งศิราภรณ์ยังคงเป็นปัญหาอยู่อาจเป็นเทวรูปพระหริหระก็ได้ เทวรูปเหล่านี้สวมกระบังหน้าและมงกุฎรูปกรวยเช่นเดียวกับเทวรูปพระนารายณ์ในสมัยเดียวกัน แต่มีเครื่องหมายโอมสลักอยู่เหนือมงกุฎ แต่ก่อนพระนลาฏของเทวรูปบางองค์ก็มีเนตรที่ ๓ อยู่เหนือพระนลาฏ และบนพระประติมากรรมบางรูปสัญลักษณ์ทั้งสองชนิดนี้ก็ได้อยู่ร่วมกัน แต่ประติมากรรมเหล่านี้ก็ไม่มีอาวุธเหลืออยู่ในพระหัตถ์เลย” นอกจากนี้เทวรูปพระหริหระสัมฤทธิ์ซึ่งค้นพบที่เมืองกบิลปุระใน พ.ศ. ๒๔๖๗ ก็ทรงถืออาวุธของพระนารายณ์เรียงตาม

ลำดับปกติกคือ ธรณี จักร สังข์ และครุฑ แต่พระพักตร์ทรงมีเนตรที่ ๓ อยู่กลางพระนลาฏ มวยผมรูปทรงกระบอกก็ประดับด้วยเครื่องหมายโอมและจันทร์เสี้ยว ท้ายเหตุนี้เราจะเห็นได้ว่าเฉพาะแต่พระพักตร์เท่านั้นที่เป็นของพระอิศวร แต่พระองค์ก็คือพระนารายณ์

ดังนั้นเราจะเห็นได้ว่าเทวรูปพระหริหระนี้มีลักษณะต่าง ๆ กันในอาณาจักรขอม ลักษณะเช่นนี้อาจนับได้ว่าเป็นการเพิ่มเติมแก่ลักษณะรูปภาพของพระหริหระที่มีมาแล้วในศิลปะอินเดีย ดูเหมือนว่าจะแสดงถึงความคิดเห็นของช่างยิ่งกว่าการกระทำขึ้นตามกฎเกณฑ์ใด ๆ โดยเฉพาะ

ลวดลายเครื่องประดับเทวาลัยก็เป็นพยานหลักฐานเกี่ยวกับการผสมระหว่างลัทธิไศวนิกายและไวษณพนิกายด้วย เทวาลัยที่สร้างถวายพระอิศวรมักมีลวดลายเครื่องประดับเกี่ยวกับพระนารายณ์ และเทวาลัยที่สร้างถวายพระนารายณ์ก็มีลวดลายเครื่องประดับเกี่ยวกับพระอิศวร อย่างไรก็ตาม ความสำคัญของลวดลายเครื่องประดับเกี่ยวกับพระอิศวรหรือพระนารายณ์ย่อมเปลี่ยนแปลงไปสุดแล้วแต่ความมุ่งหมายของเทวาลัยนั้น ๆ

นอกจากนี้ ยังมีสิ่งแปลกประหลาดอีก คือเทวาลัยที่อุทิศถวายแก่พระนารายณ์นั้นมีทวารบาลเป็นพระนันทิและมหากาลซึ่งเป็นบริวารของพระอิศวรทั้งคู่

(ยังมีต่อ)

